

ЭТНОСАРАЛЫҚ ДАУДАҒЫ ТАТУЛАСТЫРУ РӘСІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Марианна Ивановна Дячук

*С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: marianna_turani@mail.ru*

Әсел Ғабиденқызы Қазбаева¹

*Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: K_2385@mail.ru*

Аннотация. Авторлар өз жұмысын этносаралық қатынастар саласындағы қақтығыстар мен дауларды реттеу проблемаларын зерделеуге арнайды, онда осы санаттың мазмұнды әрі функционалды құрамдастары ашылады.

Бұл мақалада жергілікті ұлтаралық қақтығыстардың себептері қаралады. Ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге кедергі келтіретін факторлар бар. Этносаралық қақтығыстарға қатысушылардың қарама-қайшылықты ұмтылыстарын бейтараптандыру жөніндегі іс-қимыл қағидаттары келтірілген.

Жұмыста этникалық қақтығысты айқындау тәсілдері және оның типологиясы ұсынылған, жалпыға бірдей танылған басқа түрлер бойынша даулар мен қақтығыстарға қатысты этникалық даулар мен қақтығыстардың өзіндік ерекшелігі мен ортақтығы көрсетілген. Авторлар татуластыру рәсімдерін салыстыруды жүргізеді. Татуластыру рәсімі ретінде бітімгершілік келісім ұғымы, сондай-ақ медиация анықтамасы ұсынылып, олардың кезеңдері қаралады.

Осы тақырыпты зерделеу барысындағы зерттеу нысанасы – татуластыру рәсімдеріне жүгіну мүмкіндігі реттелетін ұлттық заңнама нормалары және бұл ретте қалыптасқан сот практикасы, материалдық заңнама нормалары, татуластыру рәсімдері туралы теориялық әзірлемелер, татуластыру рәсімдерін қалыптастырудың, дамытудың және енгізудің жалпы заңдылықтары; сондай-ақ көпмәдениетті қоғамда медиативтік тәсілді қолдану арқылы этносаралық даулар мен қақтығыстарды шешу кезінде тәжірибені қолдану саласындағы шет ел тәжірибесі. Аталған жұмыс барысында төрелік анықтамасын ресми түрде күшейткен, заңды күші мен мақсаты әртүрлі болатын бірқатар нормативтік құқықтық актілер қаралды. Олардың мазмұнына келетін болсақ, бұл анықтамалар мүлдем өзгеше емес. Медиация – бұл динамикалық, интерактивті, құрылымдалған процесс, оның барысында медиатор ретінде бейтарап, тәуелсіз орган қарама-қарсы тараптарға қақтығысты жағдайларды шешуге және келіссөздер жүргізудің мамандандар тартылған, коммуникативті, психологиялық және басқа да әдістерін қолдана отырып, дауларды шешудің оңтайлы шешімін табуға көмектеседі.

Көрсетілген ережелерді татуластыру рәсімдері институтын алдағы уақытта теориялық зерттеу үшін пайдалануға болады, олар ғылыми және оқыту қызметінде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: татуластыру рәсімдері, медиация, дауды бейбіт жолмен реттеу, этносаралық даулар мен қақтығыстар, медиатор, көпмәдениетті қоғам.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ОСОБЕННОСТИ ПРИМИРИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР В МЕЖЭТНИЧЕСКОМ СПОРЕ

Дячук Марианна Ивановна

*Ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета им.
С. Аманжолова, кандидат юридических наук, г. Усть-Каменогорск,
Республика Казахстан; e-mail: marianna_turani@mail.ru*

Казбаева Асель Габиденовна

*Главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации
Республики Казахстана, доцент Кокшетауского университета имени
А. Мырзахметова, кандидат юридических наук, г. Астана,
Республика Казахстан, e-mail: K_2385@mail.ru*

Аннотация. Авторы посвящают работу изучению проблем урегулирования конфликтов и споров в сфере межэтнических отношений, раскрываются содержательная и функциональная составляющие данной категории.

В данной статье рассматриваются причины локальных межнациональных конфликтов. Факторы, препятствующие гармонизации межнациональных отношений. Принципы действия по нейтрализации конфронтационных устремлений участников межэтнических конфликтов.

В работе представлены подходы к определению этнического конфликта и его типологизация, отражена специфика и общность этнических споров и конфликтов относительно споров и конфликтов других общепризнанных видов. Авторами проведено сравнение примирительных процедур. Представлены понятие мирового соглашения как примирительной процедуры, а также определение медиации и рассмотрены их этапы.

В ходе изучения данной темы предметом исследования стали нормы национального законодательства, регулирующие возможность обращения к примирительным процедурам, и складывающаяся, при этом судебная практика, нормы материального законодательства, теоретические разработки о примирительных процедурах, общие закономерности формирования, развития и внедрения примирительных процедур; а также опыт зарубежных стран в сфере их применения при разрешении межэтнических споров и конфликтов через применение медиативного подхода в поликультурном обществе. Также в этой работе был рассмотрен ряд нормативных правовых актов различной юридической силы и назначения, которые формально усилили определение арбитража. Что касается их содержания, то эти определения совершенно не различаются. Медиация - это динамичный, интерактивный, структурированный процесс, в ходе которого нейтральный, независимый орган в лице медиатора помогает противоборствующим сторонам разрешать конфликтные ситуации и находить оптимальное решение для разрешения споров, используя специализированные коммуникативные, психологические и другие методы ведения переговоров.

Указанные положения могут быть использованы для дальнейшего теоретического исследования института примирительных процедур, найти применение в научной и учебной деятельности.

Ключевые слова: примирительные процедуры, медиация, мирное урегулирование спора, межэтнические споры и конфликты, медиатор, поликультурное общество.

PARTICULAR QUALITIES OF RECONCILIATION PROCEDURES IN THE INTERETHNIC CONFLICT

Dyachuk Marianna Ivanovna

*Associate Professor of the East Kazakhstan University named after
S. Amanzholova, Candidate of Law, Ust-Kamenogorsk,
Republic of Kazakhstan; e-mail: marianna_turani@mail.ru*

Kazbayeva Assel Gabidenovna

Principal Researcher at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, docent of Kokshetau University named after A. Myrzakhetmetova, candidate of legal sciences, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: K_2385@mail.ru

Abstract. *The authors devote their work studying the problems of resolving conflicts and disputes in the field of interethnic relations, revealing the content and functional components of this category.*

This article examines the causes of local ethnic conflicts. Factors, hindering the harmonization of interethnic relations. Principles of action to neutralize the confrontational aspirations of participants in interethnic conflicts.

The work represents approaches to the definition of ethnic conflict and its typology, reflects the specificity and commonality of ethnic disputes and conflicts relating to disputes and conflicts of other generally recognized types. The authors compared reconciliation procedures. The concept of a settlement agreement as a reconciliation procedure, as well as the definition of mediation are presented and their stages are considered.

In the course of studying this topic, the subject of the research was the norms of national legislation regulating the possibility of appealing to reconciliation procedures, and the emerging judicial practice, norms of substantive legislation, theoretical developments about reconciliation procedures, general patterns of formation, development and implementation of reconciliation procedures; as well as the experience of foreign countries in the field of their application in resolving interethnic disputes and conflicts through the use of a mediation approach in a multicultural society. In this work, a number of normative legal acts of varying legal force and purpose were considered, which formally strengthened the definition of arbitration. As for their content, these definitions do not differ at all. Mediation is a dynamic, interactive, structured process during which a neutral, independent body represented by a mediator helps opposing parties resolve conflict situations and find the optimal solution to resolve disputes using specialized communication, psychological and other negotiation methods.

These provisions can be used for further theoretical research of the institution of reconciliation procedures and to find application in scientific and educational activities.

Keywords: *conciliation procedures, mediation, peaceful settlement of disputes, interethnic disputes and conflicts, mediator, multicultural society.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_267

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында Тәуелсіздіктің 30 жылдығы – біздің ең жоғары құндылығымыз екенін атап өтті².

Қазақстан халқы Ассамблеясының XXVII сессиясында Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы әртүрлі этностық топтар, діни конфессиялар арасындағы келісім, тұрақтылық, халық достығы, құрмет мемлекетіміздің негізі, барлық тұрғыдан даму тірегі болып табылатынын атап көрсетті³.

Сонымен қатар «Болашағы Біртұтас Ел»

төртінші реформаға сәйкес қазіргі Қазақстанның мемлекеттік ұлттық саясатының мақсаты – патриоттық құндылықтар мен әлеуметтік ынтымақтастық негізінде Қазақстанның көпұлтты қоғамын біртұтас саяси ұлтқа біріктіру. Медиация институтын мемлекетіміздің мәдени-құқықтық кеңістігіне дамыта отырып, кеңінен енгізу осы реформаны іске асыру тетіктерінің бірі болып табылады. Бірде-бір мемлекет жаһандану көлеңкесінде қалмайтын қазіргі жағдайда медиация институты өзектілігін арттыра түсуде [1].

Қазақстан Республикасы мәдениетінің

² Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы// Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100002021> (қаралған күні: 01.04.2024 ж.)

³ Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен өткен 2019 жылғы 29 сәуірдегі Қазақстан халқы Ассамблеясының XXVII сессиясы// https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/xxvii-sessiya-assamblei-naroda-kazahstana-pod-predsdatelstvom-pervogo-prezidenta-respubliki-kazahstan-elbasy-nursultana-nazarbaeva (қаралған күні: 04.04.2024 ж.)

алуандығы саясаты бүгінгі таңда әлемдік кеңістіктегі нәтижелі мысалдардың бірі болып табылады. Кез келген мемлекеттің этносаясаты этносаралық даулар мен қақтығыстардың алдын алуға бағытталған [2; 134-144 б.]. Бұл фактордың маңыздылығын тану мемлекетімізде 1995 жылы Қазақстандағы этносаралық қатынастарды 30 жылға жуық уақыт бойы табысты үйлестіріп келе жатқан Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуына себеп болды.

Қазіргі әлемдегі көші-қон процестерінің артуы және мұндай процестердің этносаралық (ұлтаралық) саладағы мемлекет саясатына ықпалына байланысты олардың сөзсіз маңыздылығы көпэтностық қоғамда сөзсіз болатын этносаралық қақтығыстардың алдын алу және реттеу тәсілдерін іздеуде жаңа сын-қатер туғызуда. Сонымен қатар мемлекеттің сауатты құрылған этносаясаты қоғамдағы тұрақтылықты сақтаудың, демек қоғамның барлық салада дамуының негізгі факторларының бірі болып саналады. Осыған байланысты мемлекет өзін этноқақтығыстардың алдын алу тетіктерімен ғана емес, оларды шешу құралдарымен де қамтамасыз етуі қажет.

Бүгінгі қоғам қақтығыстарды шешудің соттан тыс институттарының рөлін арттыру туралы пайымдайды, олардың бірі – медиация институты. Қазақстан халқы Ассамблеясы Кеңесінің 2021 жылғы 21 қазандағы кеңейтілген отырысында ел Президенті этносаралық қақтығыстарды шешу үшін қоғамдық-құқықтық институттардың, атап айтқанда медиация институтының мүмкіндіктерін белсенді түрде пайдалану қажет екенін атап өтті. Ол этномедиация үшін кәсіби келіссөз жүргізушілердің форматы неғұрлым тиімді екенін атап өтіп, Қазақстан халқы Ассамблеясы этномедиация бойынша дау-дамайды шешу мәселелерімен айналысатын негізгі институттардың біріне айналуға тиіс екенін де айқындады [3; 50-53 б.].

Қазақстанда Медиация туралы заң 2011 жылы қабылданды, осылайша бүгінгі таңда елімізде жанжалды шешудің осы әдісін қолданудың 13 жылдық практикасы қалыптасты. Алайда этносаралық дау-жанжалда медиацияны қолдану тәжірибесі туралы деректер іс жүзінде жоқ. Бұл бірнеше факторларға байланысты, мысалы: медиаторлар арасында да, мемлекеттік деңгейде де «этникалық қақтығыс» терминінің, яғни нақты нені этносаралық қақтығыс деп санауға болатыны туралы түсініктің болмауы, дау-дамайды шешу әдіснамасының болмауына

байланысты олармен жұмыс істеуге дайын мамандардың болмауы, сондай-ақ осындай жанжалдарды шешу кезінде қолданылуға тиіс медиативтік (келіссөз) техника түсінігінің бытыраңқылығы [4; 154-161 б.].

Әдістер

Мақалада формалды-логикалық және диалектикалық әдістер, салыстырмалы-құқықтық, эмпирикалық талдау, сондай-ақ ғылыми зерттеудің сандық, сапалық және арнайы әдістері қолданылады.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі уақытта кейбір ғалымдар мен медиация саласындағы мамандар Қазақстан Республикасындағы этностық қақтығыстарды шешу үшін медиацияны қолданудың проблемалық мәселелерін заң тұрғысынан да, практикалық тұрғыдан да қарастыруда. Мәселен, медиация – медиатордың бейтарап үшінші тарап сияқты рөлі қақтығыс тараптарына өзара қолайлы және өміршең шешімді әзірлеуге жәрдемдесу болып табылатын тауластырудың ерекше түрі.

«Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес медиация рәсімі мынадай қағидаттар:

- еріктілік;
- тараптардың тең құқылы болуы;
- медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптылығы;
- медиация рәсіміне араласуға жол бермеушілік негізінде жүргізіледі.

Медиация адам тыныс-тіршілігінің түрлі салаларында қолданылады. Медиацияда азаматтық, еңбек, отбасы және өзге де құқықтық қатынастардан туындаған даулар қаралады. Бұл рәсім жоғарыда санамаланған дау-жанжалды реттеуде кеңінен қолданылды. Алайда этносаралық және ұлтаралық қақтығыстар саласындағы медиация іс жүзінде аз дамыған әрі сирек қолданылады.

Этносаралық қақтығыс дегеніміз не? Өртүрлі авторлар бұл құбылысты әрқилы қарастырады. Ресей этнологы В.А. Тишков бұл ұғымды «этникалық қақтығыс ретінде ішкі және трансмемлекеттік деңгейлердегі азаматтық текетірестің бір түрі, онда тараптардың кем дегенде біреуі этностық негізде немесе белгілі бір этноқауым атынан ұйымдастырылады және әрекет етеді деп түсіндіреді. Бұл ретте этносаралық шиеленіс пен саяси күрес, кездейсоқ зорлық-зомбылық пен бүлік, этностық нұқсан келтіру, ашық қарулы күрес түріндегі айырмашылықтарды айқындайды. Этноқақтығыстың себептері

ресурстар мен билікті бақылау үшін бәсекелестік, этностық белгілерге қарап кемсітушілік пен теңсіздік, басқару жүйесін немесе мемлекеттер мен олардың шекаралары мәртебесін өзгертуге ұмтылыс болуы мүмкін» [5; 67-68-б.].

Ресей философы, әлеуметтанушысы Ф.Н. Ильясов этностар арасындағы қақтығысты этнос топтары арасында ресурстарды бөлутұрғысынан қарайды. «Қауымдастықтар арасындағы және ішіндегі дау-жанжал әрқашан ресурстарды бөлуге бағытталған. Шын мәнінде, қақтығыс – бұл екі немесе одан да көп субъектінің (жеке адамдар немесе топтардың) өздерінің арасындағы даулы ресурстарды бөлуге, қайта бөлуге бағытталған мінез-құлқы. Көпұлтты қоғамдастық жағдайында қақтығыс ресурстарды белгілі бір этно-топтардың пайдасына қарай қайта бөлу ыңғайына байланысты туындайды» [6; 20-33-б.] деп Тишков та пайым жасайды.

Осыған байланысты С.Д. Гуриеваның этноқақтығыстар типологиясын (сыныпта-масын) қалыптастырған мақаласы ерекшеленеді, ол этноэкономикалық, этносаяси, этноаумақтық, этномәдени, этноконфессиялық және этнопсихологиялық деген түрлерді ажыратады [7; 19-б.].

Ұлтаралық қақтығыстар болған кезде әртүрлі этностық топтар мен қауымдастықтар арасындағы қатынастардың іргелі әрі күрделі процестері алдыңғы орынға шығады. Мұндай жағдайлардың дамуына әртүрлі факторлар, оның ішінде діни сала, мәдени, аумақтық, тарихи және саяси проблемалар да әсер етуі мүмкін. Ұлт арасындағы қақтығыс шешу оның себебі, сондай-ақ белгілі бір аумақта тұратын ұлттың немесе адамдар тобының айырмашылықтары сияқты тұстарымен де ерекшеленетін болады.

Мақала негізі болып отырған қақтығыс факторлары мен себептері әр жағдайда әртүрлі. Проблема ойламаған жерде туындауы да мүмкін немесе көршілес ұлттарда мәдени тұрғыдан айырмашылықтар немесе аумақтық наразылықтар болған кезде ондаған жылдар бойы белең алуы да мүмкін. Ұлт арасында қақтығыстың өрбуіне әсер ететін факторларға қоныстану түрі; өңірдегі ұлттық құрам; әлеуметтік белсенді топ мүшелерінің жасы; әлеуметтік жағдай; өзара қарым-қатынас тарихы; саяси көзқарас; білім деңгейі жатады.

Этнос арасындағы қақтығысқа алып ке-

летін факторларға қарамастан, олардың салдарынан азаматтардың құқықтары жаппай бұзылып, қолданыстағы заңдардың сақталмауы орын алады. Мемлекет тарапынан тиісті бақылау болмаған жағдайда бұл этностық «тазартуға» және толыққанды соғысқа әкелуі мүмкін. Мұндай жағдай бұрынғы Югославияда орын алды, ол кезде федералды орталық күрт ыдырауға ұшыраған көпұлтты мемлекетті сақтап қалуға тырысты. Соның салдарынан Сербияның кейбір аймақтарында этностық «тазарту» көрініс тапты.

Этносаралық қақтығыстар жергілікті халықтың күнделікті өміріне айналған Африка елдеріне де қатысты. Қара нәсілділер континентінде әр түрлі тайпалар арасында қарулы қақтығыстар үнемі өршіп тұрады, олардың себебі аумақ пен табиғи ресурстарды бөлу ғана емес, сонымен қатар жік қауым арасындағы жылдар бойы жиналып келген қастасу болып отыр.

Ықтимал алғышарттар, болып жатқан қақтығыстарды ойдағыдай шешу көбінесе олардың пайда болу себебін дұрыс анықтауға байланысты. Бұл көбінесе ұлттық саясаттағы елеулі деформация, сондай-ақ көптеген жылдар бойы ұлттың немесе адамдар тобының жағдайға қанағаттанбауы. Қанды қақтығысты туындатуға тіпті болмашы ұшқынның өзі жеткілікті, оның алдын алмау салдары өте қиынға соғады. Әдетте этносаралық қақтығыстар елдегі экономикалық ахуалдың нашарлауы аясында көрініс табады, мамандар тіпті шиеленіс өсуінің үй шаруасы жағдайына тікелей тәуелділігінің графиктері мен кестелерін жасайды. Бұл бір топ немесе ұлт мемлекеттен белгілі бір артықшылыққа ие болып, ал екінші қауымдастық ауыртпалық пен кедейлік күйде қалуға мәжбүр болған кезде әлеуметтік наразылыққа әкеп соғады.

Ұлтаралық қақтығыстың айқын мысалы – Африкадағы депрессиялық экономика мен халық арасындағы кедейлік салдарынан болатын соғыста⁴.

Қалай болғанда да, ғалымдар мен тәжірибешіл мамандардың көпшілігі мәдениетаралық қақтығыстардың медиациясы тараптардың жанжалды өзара іс-қимылын тәуелсіз делдалдың қатысуымен диалог формасына аударуға мүмкіндік береді деп санайды. Медиатор-делдалдың нақ өзі қақтығыстарды шешуде рәсімдік тәсілдің сақталуын қамтамасыз етеді және тараптарды өзара қолай-

⁴ Межнациональные конфликты - виды, причины и пути решения // Дереккөз: <https://nauka.club/obshchestvoznaniye/mezhnatsionalnye-konflikty.html> (қаралған күні: 15.04.2024 ж.).

лы шешімдерді іздеуге бағыттай отырып, сындарлы көзқарасты қолдайды. Медиация – бұл үшінші тараптың жанжалды реттеуге қатысуының ең оңтайлы түрі.

Сонымен бірге медиацияның мәні адамға таңылған көзқарастар мен таптаурынды жою, оның шынайы мүдделерін ашу, даудың басқа қатысушысын түсіну, өзіне басқа қырдан қарау екенін әрдайым назарда ұстаған жөн.

Ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстарында «этномедиация» ұғымы жиі қолданылады, ол жекелеген адамдар немесе адамдар тобы қатыса алатын, ұлтаралық қайшылықтардан туындаған қақтығыстарды шешу әдісін білдіреді [8; 444-б.].

Этномәдени қақтығыстар медиация алдында үлкен сын-қатер туғызады. Олар дау-жанжал сәйкестігіне негізделген ерекше түрі болып табылады, бұл олардың ұзақтығы, қатандығы және өткірлігімен түсіндіріледі.

Ұлттық құндылықтарға, ұлтаралық қатынастар саласындағы аса маңызды міндеттерге қатысты қақтығыстар шешімін табу қиынға соғатын дау-жанжалдар қатарына жатады.

Этносаралық қатынастар саласында қоғамдағы қақтығыстардың өршуіне ықпал ететін бірқатар проблемалар бар. Олардың арасында мынадай түрлеріне тоқталып өткен орынды:

- әлеуметтік-экономикалық (жұмыссыздық, жалақыны кешіктіру және төлемеу, азаматтардың көпшілігіне тиісті қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік бермейтін әлеуметтік төлемдер, этностардың бірінің кез келген қызмет саласындағы немесе халық шаруашылығы салаларындағы өкілдерінің монополиясы және т.б.);

- тіл-мәдениет (ана тілін, ұлттық мәдениетті және ұлттық азшылық топтардың кепілдік берілген құқықтарын қорғауға, жаңғыртуға және дамытуға байланысты);

- этнодемографиялық (халық саны арақатынасының салыстырмалы түрде тез өзгеруі, яғни мәжбүрлі қоныс аударушылардың, босқындардың көші-қонына байланысты қоныс аударушылар, босқындар үлесінің артуы);

- тарихи (бұрынғы қатынастар – соғыстар, бұрынғы «үстемдік – бағыну» саясаты қатынастары, депортация және онымен байланысты тарихи оқиғаның жағымсыз жақтары және т.б.);

- дінаралық және конфессияаралық (қазіргі діни ұстаным деңгейіндегі айырмашылықтарды қоса алғанда).

Ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге ке-

дергі келтіретін факторлар қатары – азаматтардың билік пен басқару органдарына деген сенімінің төмен болуы, сыбайлас жемқорлық, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдікке сенбеуі, биліктің жекелеген өкілдерінің кейбір халық мәдениеті мен әдет-ғұрыптарына бейімділігі, олардың әділеттілікті қамтамасыз ете алмауы, адамдардың заңды мүдделерін қорғай алмауы.

Қалыпты күйдегі әлеуметтік-саяси және экономикалық қатынастар жүйесінде әртүрлі этностық топтарға жататын адамдар жақсы тіл табысады.

Бірақ экономикалық және саяси тұрақсыздық немесе қоғамдағы дағдарыс жағдайларында топаралық қатынастардың бұрынғы барлық реттеушісі жойылып, жаңалары бірден дамып кетпейді. Мұндай жағдайда этникалық реттеуші бірінші орынға шығады. Егер қандай да бір көрші елмен қарым-қатынас нашарласа, онда көршілермен ортақ болатын қасиеттердің мәні елеусіз болып, этносаралық айырмашылықтар аса маңызға ие бола түседі және әр тарап оны өз пайдасына бағалайтын болады.

Этносаралық қақтығыстың даму процесінің өзіндік ерекшелігі бар және үш негізгі кезеңді қамтиды:

- 1) бірінші кезеңде қарсылық пайда болады – жинақталған реніштердің әсерінен жаудың бейнесі қалыптасады;

- 2) екінші кезеңде әртүрлі жауларды белсенді іздеу жүреді, олардың саны жинақталады;

- 3) үшінші кезеңде қарсылық антагонизмге айналады және сіздің барлық ісіңіз бен әрекеттеріңіз кері айналып келген кезде оқиғалар «айналы шағылу» қағидаты бойынша өріс ала бастайды. Бұл айнымайтындар соғысында әрекет әрқашан қарсыласуға тең болады, әр тарап қарсыласын өзі айыптаған күнәлары үшін айыптайды.

Ұлтаралық шиеленістің ұлғаюы барлық жауласушы елдердегі адамдардың өмірін қатандатып қана қоймайды. Қауіпсіздік мақсатында өзін өз ұлтымен мүмкіндігінше толық сәйкестендіруге ұмтыла отырып, адам «ұлттық киелі жерлер» үшін күрес барысында қайта жанданған ең жағымсыз ұлттық әдеттерді қабылдауға дайын. Нәтижесінде өркениеттен бас тартуы да мүмкін.

Этностық қақтығыстарды сыныптаудың бірнеше типі бар. Қақтығыстардың негізгі түрлері:

- билік, үстемдік, ықпал, бедел үшін күрес жүретін кездегі саяси қақтығыстар;
- әлеуметтік-экономикалық (немесе сөз-

дің тар мағынасында әлеуметтік) қақтығыстар – «еңбек пен капитал арасында», мысалы, кәсіподақтар мен жұмыс берушілер арасында;

– этностық қақтығыстар – этностық қауымдастықтардың құқықтары мен мүдделеріне қатысты [9; 12-21-б.].

Этносаралық қақтығыстар әрқашан эмоциялардың, құштарлықтың жоғары шиеленісуімен, адам табиғатының иррационал жақтарының көрінуімен және символизммен ерекшеленеді. Бұл ерекшелік ұлттық-этностық стереотиптерді адам бала кезінен іліп алып, кейіннен көбінесе түпсана деңгейінде қолданатынына байланысты. Сондықтан этностық қақтығыстарға жасалатын әрекеттердің ұтымды дәлелдерінің әлсіз негізділігі тән. Осыған байланысты этносаралық қақтығыстар қарсы тұрудың өткірлігімен және күрес жүргізу формаларының қатыгездігімен ерекшеленеді.

Этносаралық қақтығыстар адами ресурстардың жоғары жұмылдырылуымен сипатталады.

Қорғалатын этностық ерекшеліктер (сенім, тіл, тұрмыс) этностың әр мүшесінің күнделікті өмірін құрайды, бұл оларды қорғаудағы қозғалыстың жаппай сипатын қамтамасыз етеді. Басталған қақтығыс өз саласына барған сайын жаңа адами және басқа ресурстарды тарта отырып, тізбекті реакцияны тудырады.

Этносаралық қақтығыстар созылмалы сипатқа ие, олардың түпкілікті шешімі болмайды. Бұл этностық қатынастардың өте көшпелі болатынымен және этностың қазіргі ұрпағы қанағаттанатын еркіндік пен дербестік дәрежесі келесі ұрпаққа жеткіліксіз болып көрінуі мүмкін екендігімен түсіндіріледі.

Осы ерекшеліктерге байланысты қоғамның тіршілік әрекетінің кез келген саласында және кез келген деңгейде этносаралық қақтығыстардың пайда болуы, дамуы және шешілуі өзіндік ерекшеліктерге ие.

Этносаралық қақтығыстар саласындағы ереже: қақтығыстарды болашақта шешуден гөрі алдын алу оңайырақ.

Бұған Қазақстан Республикасының ұлттық саясаты бағытталған. Осыған байланысты бұл қайшылықтарды уақытында анықтау, зорлық-зомбылықтың қолданылуына жол бермеуге тырысу, даулы мәселелерді шешудің тиімді жолдарын табу маңызды.

Мұны іс жүзінде жүзеге асыру үшін жалпыға бірдей өзара қолайлы құндылықтар мен нормаларды табу қажет.

Сондықтан мемлекет пен оның құрамына кіретін барлық этнос арасында жеке адам мен ұлт қауіпсіздігінің кепілдіктерін, теңқұқықты, қайшылықтар туындаған кезде зорлық-зомбылықты қолдануға тыйым салуды қамтитын қоғамдық шарт жасасу туралы мәселе туындайды.

Жергілікті ұлтаралық қақтығыстардың негізгі себептері:

1. Жеке адамдар арасындағы қақтығыстарды ұлтаралық дәрежеге шығару;

2. Белгілі бір ұлт өкілдерінің қызмет салалары туралы дәстүрлі қалыптасқан көзқарастарға негізделген этнотоптардың экономикалық қақтығыстары;

3. Этносаяси және діни-саяси келіспеушіліктер;

4. Билік құрылымдарында, азаматтық қоғам институттарында сол немесе өзге халық өкілдерінің болмауы;

5. Ұлтаралық қатынастардың жай-күйі және мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру барысы туралы халықтың жеткіліксіз хабардар болуы;

6. Ұлттық саясатты БАҚ-та объективті көрсетпеу;

7. Мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру барысын ғылыми тұрғыдан қамтамасыз етудің төмен деңгейі, оның ішінде: мемлекеттік ұлттық саясат саласындағы терминологияны әртүрлі түсіндіру;

8. Ұлттық және ұлтаралық тәрбие деңгейінің, ең алдымен, отбасында жеткіліксіз болуы;

9. Позитивті қаһармандар (образдар) – ұлт өкілдері туралы көркем фильмдердің болмауы;

10. Мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында ұлттардың бірқатарының өкілдігі болмауы.

Ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге кедергі келтіретін факторлар – азаматтардың билік пен басқару органдарына деген сенімі деңгейінің төмен болуы, сыбайлас жемқорлық, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдікке сенбеуі, биліктің жекелеген өкілдерінің кейбір халықтың мәдениеті мен әдет-ғұрыптарына бейімділігі, олардың әділеттілікті қамтамасыз ете алмауы, адамдардың заңды мүдделерін қорғай алмауы.

Этносаралық қақтығыстарға қатысушылардың конфронтациялық ұмтылыстарын бейтараптандыру бойынша іс-қимыл жасау қағидаттары:

1) жанжалды заңдастыру – бар билік құрылымдары мен қақтығысушы тараптардың талқылауды және шешуді қажет ететін

проблеманың (қақтығыс нысанасының) бар екенін ресми мойындауы;

2) қақтығысты институттандыру – екі тарап танитын өркениетті қақтығысты мінез-құлық қағидаларын, нормаларын, регламентін әзірлеу;

3) зорлық-зомбылықты мүмкіндігінше тез тоқтату мақсатында қақтығысты заң кеңістігіне ауыстырудың орындылығы;

4) келіссөздер процесін ұйымдастыру кезінде делдалдар институтын енгізу – егер қақтығыс субъектілері арасында сол немесе өзге себептермен диалог мүмкін болмаған жағдайда қажет;

5) қақтығысты реттеуді ақпараттық қамтамасыз ету, яғни келіссөздердің ашықтығы, «айқындығы», барлық мүдделі азамат үшін қақтығыстың даму барысы туралы ақпараттың қолжетімділігі мен объективтілігі.

Этномедиация – бұл жекелеген адамдар немесе адамдар тобы қатысушысы бола алатын ұлтаралық қарсылықтардан туындаған қақтығыстарды шешу тәсілі. Бүгінгі таңда этномедиация – бұл сәнге айналған дүние емес, уақыттың қатаң талабы. Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілі тұрады. Этномәдениеттердің осындай орасан зор санының барлық мүддесін толық көлемде ескеру мүмкін емес. Бірақ мүдделердің тепе-теңдігін сақтау әбден мүмкін. Мұндағы этномедиация – нақты жұмыс істейтін тетік.

Егер:

1) білім беру және өз бетімен білім алу деңгейі үнемі жоғарылайтын болса;

2) әртүрлі ұлттың адамдарымен қарым-қатынас жасау тәжірибесі жинақталатын болса (сонымен қатар бұған Қазақстан халқы Ассамблеясы шеңберіндегі белсенді жұмыс ойдағыдай ықпал етеді), этносаралық қатынастарда медитацияны жетілдіріп жүргізуге болады.

Этномедиация саласындағы білім әрқашан пайдалы екені түсінікті, бірақ кәсіби және этномәдени білімдерден басқа медиатордың белгілі бір қасиеттері болуы керек. Ол қандай қасиеттер?

Ол:

а) психология, дін, тарих, мәдениет, философиядағы білім;

б) медиатордың ақыл-ой жүйесі мен жеке қасиеттері: тыңдай, келіссөздер жүргізе білуі, әңгімелесушілермен байланыс орната және даулы кездерді анықтай білуі;

в) шыдамдылық, табандылық және қажырлық.

Сонымен бірге этномедиатор бейтарап және әділ болып қалуы керек.

Медиативті процесте тараптар теңеледі, олардың құндылықтары да тең болады. Бұған қоса түрлі ұлттардың көпшілігінде өмір, достық, отбасы, сенім, наным, денсаулық сияқты және т.б. мәңгілік құндылықтар бар. Оларға деген көзқарас әртүрлі болуы мүмкін, бірақ құндылықтар мүлдем өзгеше болса да, тереңірек үніліп, ортақ жанасу нүктелерін табуға болады. Медиатордың құндылықтар қозғалған этносаралық қақтығыстағы міндеті тараптарға өзге этнос өкілінен адамды көруге көмектесу, сондай-ақ нақты ағымдағы жағдайды реттеп қана қоймай, барлық қатысушы арасындағы одан арғы қатынастарды сақтау проблемасын реттеу.

Қазақстанда 125 ұлт пен ұлыстың өкілдері тұрады. Этномәдениеттердің мұндай көптеген санының барлық мүддесін толығымен ескеру мүмкін емес. Бірақ мүдделер тепе-теңдігін сақтау жете орындалатын міндет.

Қазақстанда қоныстанған халық – әзірбайжандар, армяндар, грузиндер, ингуштар, лезгиндер, осетиндер және шешендер Қазақстанның ірі Кавказ этностық топтарының қатарына кіреді. Зерттеу аталған Кавказ халықтарының отбасылық қақтығыстарды шешуде көптеген ұқсас ерекшеліктері барын көрсетті. Атап айтқанда, делдалдық, яғни қақтығысты шешуге үшінші тарапты тарту (Ақсақалдар кеңесі, туыстар, құрметті адамдар және т.б.) зерттелетін Кавказ өңірінің халқы арасында сот талқылауы, ақпарат беру және татуласу үшін өте ұқсас әдіс [10].

Барлық ұлт азаматтарын шоғырландырудың қоғамдық органы – Қазақстан халқы Ассамблеясы этносаралық дауларды реттеуде үлкен рөл атқарады.

«Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңның 6-бабының

11-тармақшасына сәйкес Ассамблея қызметінің негізгі бағыттарының бірі этносаралық қатынастар саласындағы келіспеушіліктер мен дауларды реттеу, қақтығысты жағдайларды болдырмау жөнінде ұсынымдар әзірлеу және практикалық шараларды іске асыру және оларды шешуге қатысу болып табылады.

Ассамблеяның және оның жұмыс органдарының сөзсіз медиативтік рөлі туралы айта келе, мынадай маңызды аспектіні атап өткім келеді: Қазақстандағы этностық топтар сауатты құрылған ұлттық саясатқа сәйкес өте жоғары азаматтық-құқықтық және қоғамдық мәртебеге ие. Бұл бірегей ерекшелік толеранттылықтың ғасырлық дәстүрінің арқасында қалыптасты.

Полиэтностық қоғамдағы медиация толеранттылық мәдениетінің пайда болуымен және дамуымен тікелей байланысты. Медиатор толеранттылық тәртібін тараптардың одан әрі өмір сүруінің институционалдық аспектісі ретінде – бейбіт келісімдер мен шарттарда қамтылған дауларды шешу қағидаты ретінде белгілеуге тиіс.

Қазақстан толеранттылығының өзіндік ерекшелігін полиэтностық қоғамда медиация функциясы ретінде қолдануға болады. Оның кейбір ерекшеліктерін атап өтейік:

Біріншіден, бұл – ұлттық сипаттағы қасиет, басқа этностардың өмір салтына, олардың мінез-құлқына, дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, сезімдеріне, пікірлеріне, идеяларына, нанымдарына деген құрметті көрсететін менталитет элементі.

Екіншіден, бұл – қоғамда сіздікінен басқа этникалық бастау барын және ол сіздің құқықтарыңызбен бірдей құқықтарға ие екенін түсіну.

Үшіншіден, бұл – этносаралық қатынастар мәдениеті деңгейінің индикаторы, этносаралық келісім дәрежесінің көрсеткіші, адамдардың жалпы әлеуметтік кемелденуінің, олардың қарым-қатынасқа, ынтымақтастыққа дайындығының көрсеткіші.

Төртіншіден, бұл – этностардың келісімімен, бірлігімен сипатталатын мемлекеттік ұлттық саясат қағидаты.

Бесіншіден, бұл – этносаралық қайшылықтарды реттеу, этносаралық шиеленісті жою құралы, этносаралық қатынастарды нығайтудың маңызды элементі.

Алтыншыдан, қорытынды ретінде, толеранттылық демократиялық этноұлттық саясаттың көрсеткіші болып табылады, оның мақсаты – теңдік, этностарды өзара құрметтеу және ынтымақтастық, келісім және ұлттық бірлік.

Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА), біздің ойымызша, этносаралық қатынастар саласындағы бірегей медиатор болып табылады, қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің ерекше институты бар.

Қазақстандағы медиацияны дамытуға, Қазақстан халқы Ассамблеясының және оның қоғамдық құрылымдарының қызметіне қоғамдық қатысуға байланысты түрлі мәселелерді қарастыра келе:

– превентивті саясатты дамытуға, этносаралық өзара байытуға, қоғамдық ұйымдардың, ең алдымен, ҚХА-ның қызметінде қоғамдық келісімді, толеранттылық пен

ұлттық бірлікті нығайтуға байланысты жаңа нысандарды іздеуге ықпал ететін медиацияны пайдаланудың техникасы мен тетіктерін оқытуды дамыту;

– медиацияны дамыту процестерінің халықаралық тәжірибесін, медиацияны ұйымдастыру саласындағы қоғамдық қатынастарды нормативтік-құқықтық реттеуді және медиатор мәртебесін зерделеу;

– ҚХА-ның бірегей институты бүгінде медиаторлықтың негізгі қағидаттары мен функцияларына шын мәнінде ие қоғамдық және этносаралық қатынастар саласындағы бас модератор болып табылады деген пікірді объективті және негізделген деп санау орынды деп пайымдаймыз.

Қорытынды

Қорытындылай келе, медиация барлық дау мен қақтығыстарды шешудің әмбебап әдісі бола алмайды деп айтуға болады. Бұдан басқа бүгінгі күні Қазақстан Республикасының медиация туралы заңнамасы жаппай (топтық) қақтығыстарды шешу кезінде, тіпті этностық құрамдас бөлігінсіз де медиацияны пайдалануға толық дайын емес. Заңнамада этноқақтығыс термині жоқ, алайда оны енгізу медиацияны қолдану аясын тарылтуы немесе керісінше, өзінің табиғаты бойынша этностық емес даулар мен қақтығыстарды қамтып, оны негізсіз кеңейтуі мүмкін. Медиаторлардың көпшілігінің біліктілігі бүгінгі күнге дейін этностық құрамдас бөлігі бар қақтығыстарды шешу үшін жеткілікті түрде жоғары емес, өйткені оқыту бағдарламасы мұндай қақтығыстарды шешу үшін қажетті дағдыларды қамтымайды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының медиация туралы заңнамасына және медиаторларды оқыту қағидаларына өзгерістер енгізу мақсатында осы тақырыпты терең зерделеу қажет.

Бірақ бұл ретте этномедиация – медиацияның қажетті саласы деп айтуға болады, өйткені қазіргі мемлекетіміз белсенді дамып келеді, ал бұл сала, өз кезегінде, этносаралық даулар мен жанжалдарды реттеудің заманауи тәсілі ретінде азаматтардың өмір сүру сапасын арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ Қазақстан халқы Ассамблеясы азаматтық қоғамның саяси емес институттары үшін басты диалог алаңы бола отырып, этносаралық қатынастар, еліміздегі қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету саласындағы бірегей медиатор болып қала беретініне күмәніміз жоқ.

ӘДЕБИЕТ

1. Марианна Дячук: АНК - уникальный медиатор в сфере межэтнических отношений, ASSEMBLY.KZ ресми сайтында 05.03.2020 ж. орналастырылған, қол жеткізу режимі: <https://assembly.kz/ru/news/marianna-dyachuk-ank-unikalnyy-mediator-v-sfere-mezhetnicheskikh-otnosheniy/> (қаралған күні: 05.04.2024 ж.).
2. Дячук М.И. Особенности межэтнической медиации. В сборнике: Третьи международные теоретико-правовые чтения имени профессора Н.А. Пьянова. Материалы конференций. Отв. ред. и сост. М.Ю. Спиринов, науч. ред. С.А. Комаров, И.А. Кузьмин. Иркутск, 2022. – 427 с. (қаралған күні: 04.04.2024 ж.).
3. Дячук М.И. Самобытность казахстанской толерантности как функция медиации в полиэтническом обществе. В сборнике: Медиация как культура согласия: диалог в изменяющихся условиях. 2019 – 236 с. (қаралған күні: 05.04.2024 ж.).
4. М.И. Дячук, А.С. Қожабекова Ұлтаралық және дінаралық жанжалдарды реттеудегі медиация. Вестник Института законодательства и правовой информации РК, №2 (56) – 2019 - 260 б. (қаралған күні: 05.04.2024 ж.).
5. Народы и религии мира: энциклопедия // Под ред. В.А. Тишкова; [Редкол.: О.Ю. Артёмов, С.А. Арутюнов, А.Н. Кожановский, В.М. Макаревич (зам. гл. ред.), В.А. Попов, П. И. Пучков (зам. гл. ред.), Г. Ю. Ситнянский]. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 928 с.
6. Ильясов Ф.Н. Причины и типология этнических конфликтов // ж-л «Социальные исследования», 2017. №2. С. 20-33; қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-tipologiya-etnicheskikh-konfliktov/viewer> (қаралған күні: 04.04.2024 ж.).
7. Гуриева С.Д. Современные способы урегулирования межэтнических конфликтов // Вестник Санкт-Петербургского Университета, Сер. 12. 2009. Вып. 1. Ч. II., с. 19; қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-sposoby-uregulirovaniya-mezhetnicheskikh-konfliktov/viewer> (қаралған күні: 01.04.2024 ж.).
8. Рогочая Г.П. Кросс-культурный диалог и медиация кросс-культурных конфликтов, Ассамблея народов России, Сборник методических материалов, выпуск 11, Москва. 2016 год, С.444; қол жеткізу режимі: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2018/dokladi/RogochajaGP_sec3_rus_izd.pdf (қаралған күні: 01.04.2024 ж.).
9. Здравомыслов А.Г. Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания // Социологические исследования. 1993. № 8. - С. 12-21.
10. Исакова, Ж., Дронзина Т. Традиционные механизмы разрешения семейных конфликтов у этнических групп Кавказа и Азии, проживающих в Казахстане и их влияние на государственную семейную политику // Государственное управление и государственная служба, №4 (71), 2019 - 72-84. қол жеткізу режимі: <https://journal.apa.kz/index.php/path/issue/view/12> (қаралған күні: 04.04.2024 ж.).

REFERENCES

1. Marianna Dyachuk: ANK – unikal'nyy posrednik v sfere mezhnatsional'nykh otnosheniy, na ofitsial'nom sayte ASSEMBLY.KZ ot 05.03.2020. opublikovano, rezhim dostupa: <https://assembly.kz/ru/news/marianna-dyachuk-ank-unikalnyy-mediator-v-sfere-mezhetnicheskikh-otnosheniy/> (prosmotr: 05.04.2024).
2. Dyachuk M.I. Osobennosti mezhetnicheskoy mediatsii. V sbornike: Tret'i mezhdunarodnyye teoretiko-pravovyye chteniya imeni professora N.A. P'yanova. Materialy konferentsiy. Otв. red. i sost. M.YU. Spirin, nauch. red. S.A. Komarov, I.A. Kuz'min. Irkutsk, 2022. – 427 s. (prosmotr: 04.04.2024).
3. Dyachuk M.I. Samobytnost' kazakhstanskoy tolerantnosti kak funktsiya mediatsii v polietnichnom obshchestve. V sbornike: Mediatsiya kak kul'tura soglasiya: dialog v izmenyayushchikhsya usloviyakh. 2019 - 236 s. (prosmotr: 05.04.2024).
4. M.I. Dyachuk, A.S. Kozhabekova Ұлтаралық, zhәне дінаралық, zhanzhaldardy retteudegi mediatsiya. Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoy informatsii RK, №2 (56) – 2019 – 260 s. (prosmotr: 05.04.2024).
5. Natsiya i religiya mira: entsiklopediya // Pod red. V.A. Tishkov; [Redkol.: O. YU. Artemova, S. A. Arutyunov, A. N. Kozhanovskiy, V. M. Makarevich (zamestitel' glavnogo redaktora),

V. A. Popov, P. YA. Puchkov (pomoshchnik glavnogo redaktora), G. YU. Sitnyanskiy]: M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998 - 928 s.

6. Il'yasov F.N. Prichiny i tipologiya etnicheskikh konfliktov // «Obshchestvoznaniye», 2017. №2. S. 20-33; Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-tipologiya-etnicheskikh-konfliktov/viewer> (prosmotr: 04.04.2024).

7. Gur'yeva S.D. «Sovremennyye metody razresheniya mezhnatsional'nykh konfliktov» // Vestnik SPbGU, Ser. 12. 2009. Vyp. 1. CH. II., s. 19; Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-sposoby-uregulirovaniya-mezhetnicheskikh-konfliktov/viewer> (prosmotr: 01.04.2024).

8. Rogochaya G.P. «Mezhkul'turnyy dialog i posrednichestvo v mezhkul'turnykh konfliktakh», Assambleya narodov Rossii, Sbornik metodicheskikh materialov, vypusk 11, Moskva. 2016, S. 444; Rezhim dostupa: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2018/dokladi/RogochayaGP_sec3_rus_izd.pdf (data prosmotra: 01.04.2024).

9. Zdravomyslov A.G. Fundamental'nyye problemy sotsiologicheskogo konflikta i dinamiki massovogo soznaniya // Sotsiologicheskiye issledovaniya. 1993. № 8. - S. 12-21.

10. Iskakova YU., Dronzina T. «Traditsionnyye mekhanizmy razresheniya semeynykh konfliktov sredi narodov Kavkaza i Azii, prozhivayushchikh v Kazakhstane, i ikh vliyaniye na gosudarstvennuyu semeynuyu politiku» // Gosudarstvennoye upravleniye i gosudarstvennaya sluzhba, №4 (71), 2019 – 72-84. Rezhim dostupa: <https://journal.apa.kz/index.php/path/issue/view/12> (prosmotr: 04.04.2024).

